

Dr. sc. Nusret MUJAGIĆ, vanr. prof.

KULE SJEVEROISTOČNE BOSNE KAO SPECIFIČAN OBLIK STANOVANJA I GRADITELJSKI PODSTICAJ

Rezime

Za vrijeme turske uprave u Bosni, tj. od XVI vijeka, u procesu čiflučenja od strane turskih feudalaca spahija, aga, begova i kapetana gradili su se kameni dvorci tzv. kule na više spratova (bojeva) koje su služile za stanovanje ali i za nadziranje imanja, za odbranu od neprijatelja ali i kao statusni simbol. Ovi objekti su imali kvadratičnu a rjeđe pravougaonu osnovu, zidani su od kamena a krov je bio drveni, piramidalan i pokriven šindrom. U to vrijeme ih je u Bosni bilo preko 300 dok ih je danas sačuvano samo nekoliko. Zbog klimatskih i bezbjedonosnih faktora ove kule su imale neka svoja regionalna obilježja i specifičnosti tako da se u ovom radu analiziraju samo kule sjeveroistočne Bosne. Fokus ovog rada nije na analizi nastanka, razvoja i nestanka ili propadanja ovih kula nego na mogućnosti njihove revitalizacije i rekonstrukcije u svrhu turizma i stanovanja i zaštite od daljnog propadanja.

Ključne riječi: *kule, sjeveroistočna Bosna, stanovanje, graditeljski podsticaj*

Abstract

During the Ottoman rule in Bosnia ie. from the sixteenth century, in the process of making small peasant properties called "čifluk" by Turkish feudal landowners, Aga, Bey and Captain built stone mansions called „kule“. Towers on multiple floors (battles) that were used for housing but also for monitoring the property, to defend against the enemy but as a status symbol. These buildings had a square and rarely rectangular base, built of stone and the roof was made of wood, pyramidal and covered „šindrom“. In that time they were over 300 in Bosnia, while today there are only a few remaining. Because of the climate and safety factors of the tower had some of their regional characteristics and peculiarities so in this article we analyze only the tower in north-eastern Bosnia. The focus of this paper is not an analysis of the origin, development and disappearance or decay of the tower, but the possibilities of its revitalization and reconstruction for the purpose of tourism and housing and protection from continued deterioration.

Keywords: *tower, north-eastern Bosnia, housing, construction incentive*

Uvod

Bosanski čovjek je sa svojim staništima oduvijek težio visinama i širokim vidicima o čemu svjedoče utvrđeni srednjovjekovni gradovi i stara naselja. U dotursko vrijeme u Bosni je postojalo oko 400 utvrđenih gradova koji su po dolasku turaka uglavnom razrušeni ili ostavljeni zubu vremena a malobrojni su sačuvani do danas.¹ U relativno mirnom periodu nakon uspostavljanja turske uprave stanovništvo je gradilo zbijena naselja po mnogobrojnim brdima i planinama što dalje od divljih rijeka i močvarnih dolina. Malobrojne varošice su nastajale uz mostove i druga važna saobraćajna čvorišta. Kada je kuća građena u uskim varoškim ulicama onda joj se na spratu prema ulici dograđivao „doksat“ iz kojeg se imao pregled cijele ulice po njenoj osovini. Kuće na padinama su građene kao sjedišta u pozorištu po pravilu tzv. „prava na vidik“. Svaki naredni red kuća je bio na višoj koti i u osovini međurazmaka nižeg reda kuća. Siromašni i hrišćani su živjeli u prizemnicama ili poluspratnicama a bogatiji u dvospratnicama („dvobojkama“). Dobar pogled i život na spratu bio je privilegija bogatih. Sprat je uvijek izbačen u odnosu na gabarit prizemlja a prozori u parovima su nizani na svim stranama kuće. U želji da ima još bolji pogled, seoski čovjek je iskorištavao veliki piramidalni krov na kući i u njemu otvarao „čardak“.²

U to vrijeme Bosna je bila u latentnom ratu sa susjednim državama pa su sitne čarke u pograničnim područjima bile svakodnevnica ali su i naselja u unutrašnjosti često bila izložena napadima uskoka i hajduka a najugroženiji su bili age i begovi u tim naseljima. Ni spratne kuće ni zbijena naselja često ih nisu mogli zaštititi od ovih napada pa su zato zbog svoje bezbjednosti počeli graditi kamene kule. Ove kamene kule su građene i u čaršijama, i u selima ali i na izdvojenim aginskim imanjima. Služile su za stanovanje, za odbranu od napada, za čuvanje zarobljenika, za nadzor na poljoprivrednim radovima, za skupljanje poreza u vidu stoke ili ratarskih proizvoda od seljaka, kao zborište za vojne pohode itd. Služile su kao svojevrsni „vertikalni orijentiri“ u prostoru jer su izranjale iz pejzaža i putnike usmjeravale u željenom pravcu.

Putevi su se prepoznavali po ovim kulama pa su tako vodili od npr. kule Husejnkapetana Gradaševića do kule u Bijeloj ili do Mušanove kule u Capardama i sl. Kule su se naslijedivale generacijama, opjevane su u narodnim pjesmama, o njima su se pričale legende i bile su poznate mnogim generacijama. Neke od njih kao stambeni objekti sačuvane su do kraja 1945. godine nakon čega su proglašene nacionalnim dobrom i zaštićene ili u većini slučajeva razrušene radi korištenja kamena u izgradnji infrastrukture i javnih objekata. Da li je vrijeme stanovanja u kulama prošlost ili još uvijek ima svoju budućnost predmet je analize u ovom radu.

¹ Truhelka Ćiro «Naši gradovi, opis najljepših srednjovjekovnih gradova u BiH», Sarajevo 1904. god.

² Kadić Dr. Muhamed, «Starinska seoska kuća u Bosni» «Biblioteka Kulturno nasleđe» Veselin Masleša Sarajevo, 1967

Sl. 1. Lalića kula u Ljubuškom

Sl. 2. Pašića kula u Bivoljem Brdu kod Čapljine

Sl. 3. Rustempašića kula u Odžaku - Bugojno

1. Kule i odžaci u sjeveroistočnoj Bosni

Kule ili „kamene dvori“ u sjeveroistočnoj Bosni gradile su turske spahije na svojim imanjima za stanovanje ali i odbranu svojih imanja ali isto tako i kapetani koji su čuvali granice ali su njihove kule pored stambenih prostorija imale i tamnice u podrumu i uredske prostorije na spratovima.

Kada kule nisu mogle zadovoljiti sve stambene potrebe svojih vlasnika onda su se uz njih gradile i druge stambene zgrade, udžere, pomoćne zgrade i sl. i taj kompleks se zvao „odžak“ ili „konak“. Kule su se uvijek gradile od kamena i u visinu dok su se odžaci sa prizemnim zgradama gradili od ćerpića i drveta i dograđivali su se u širinu po tlu. U nekim krajevima Bosne kulama su nazivane i kamene kuće dvobojke ali se u ovom radu analiziraju samo kule za stanovanje kod kojih je visina znatno veća od širine osnove.

Kule uglavnom imaju kvadratičnu osnovu čija je jedna stranica dužine od 6 do 10 m a rijetko duže. Visina im je od 11 do 20 m a rijetko do 25 metara. Uglavnom im je visina jednaka dvostrukoj dužini stranice osnove. Građene su od fino tesanog krečnjaka. U osnovici je debljina zida od 100 do 152 cm a na vrhu kule je debljina zidova nešto manja (radi stabilnosti kule) tako da s polja ponekad izgledaju kao skraćene piramide. Ovi zidovi se uglavnom samo fugiraju a rijetko kad malterišu. Međuspratne konstrukcije kao i krov su od drveta a od drveta i ćerpića su i sve ostale pregrade unutar kule. Stepene koje se penje na spratove su takođe od drveta. Neke od kula imaju kupolu od kamena iznad podruma i iznad zadnjeg sprata. Kupola iznad zadnjeg sprata služi za sprečavanje požara koji bi se pojavio na drvenom krovu koji je bio pokriven takođe drvenom šindrom. Soba na posljednjem spratu ispod kupole, završnog svoda ili ćemera zvala se ćemer odaja. Ispod krova a iznad ćemer odaje često se gradila stražarnica od drveta (čatme) sa isturenim dijelovima. Do ove odaje se iz sprata niže

stizalo kamenim stepenicama a u kupoli je ostavljan horizontalni otvor zatvoren željeznim vratima zv. *kapak*.³ Ulazna vrata kod kula u čaršiji su bila pri zemlji a na seoskim imanjima su bila odignuta od tla i do 4 m. Vrata su uvijek zasvođena, građena od hrastove građe i ojačana željeznim okovima. Ukoliko su odignuta od tla onda su se sa vanjske strane stavljale pomične merdevine koje su se mogle po potrebi unijeti u kulu. Iz sličnih bezbjedonosnih razloga na prvim etažama nisu postojali prozori već samo puškarnice a na gronjim spratovima su se pored prozora ponekad ostavljale i puškarnice.

Kula je imala prozore na samo tri strane dok na strani gdje su bila ulazna vrata nisu ostavljani prozori izuzev na ćemer odaji odakle bi se moglo vidjeti kada netko kuca na vrata. Unutrašnjost kule je bila ista kao i kod bilo koje kuće „dvobojke „ tog vremena. U svakoj stambenoj prostoriji je bio kamin ili odžak a dim se odvodio kroz dimnjak (dimoluk) ugrađenim u zid. U zid su ugrađivane i cijevi za dovod otpadnih voda iz zahoda, banjica i hamandžika. Stropovi su bili od drvenih konusnih daski (šašavaka), pregrade su bile od drveta ili od ćerpića te završno maltersiane i krečene a podovi su bili daščani i prostrti ćilimima, hasurama i ponjavama. Rafe ,dolafi i minderluci su bili kao i u svim imućnijim kućama tog vremena. Samo neke kule su imale i bunar u podrumu.

Kao što je u uvodnom dijelu rečeno u Bosni i Hercegovini je u XVII vijeku bilo preko 300 kula a njihovo rušenje i propadanje počelo je još početkom XVIII vijeka u ratu sa Karlom VI a nakon bune Zmaja od Bosne 1831-1837 srušeno je nekoliko kula ustanika. I u kasnijim bunama sve do dolaska Austrougarske uprave kmetovi su rušili kule svojih gospodara a prilikom ulaska austrougarskih trupa u BiH kule su služile za odbranu ustanika pa su u tim ratnim dejstvima porušene ili topovima ili barutom. Nakon završetka Prvog svjetskog rata (1918.) ove kule su rušili i kmetovi ali i sami vlasnici . U toku Drugog svjetskog rata (1941. – 45.) u ratnim dejstvima rušili su ih i okupatori i partizani.

Hamdija Kreševljaković je do 1950 godine u BiH evidentirao 146 kula u 115 mjesta a do tada je ostalo samo 20 kula u relativno dobrom stanju a u 16 njih se i stanovalo. Prema istom autoru na području sjeveroistočne Bosne evidentirana je:⁴

- Kula u Kozluku,
- Kula u Krtovi (Gračanica)
- Kula Husejn-kapetana Gradašćevića u Gradačcu
- Kucić kula (Zvornik – Bijeljina)
- Kula u Logobaru (Tešanj)
- Kula u Pašinom polju (Zvornik-Lopare)

³ Kreševljaković Hamdija: "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, broj II, Sarajevo, 1954. godine

⁴ Kreševljaković Hamdija: "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, broj II, Sarajevo, 1954. godine

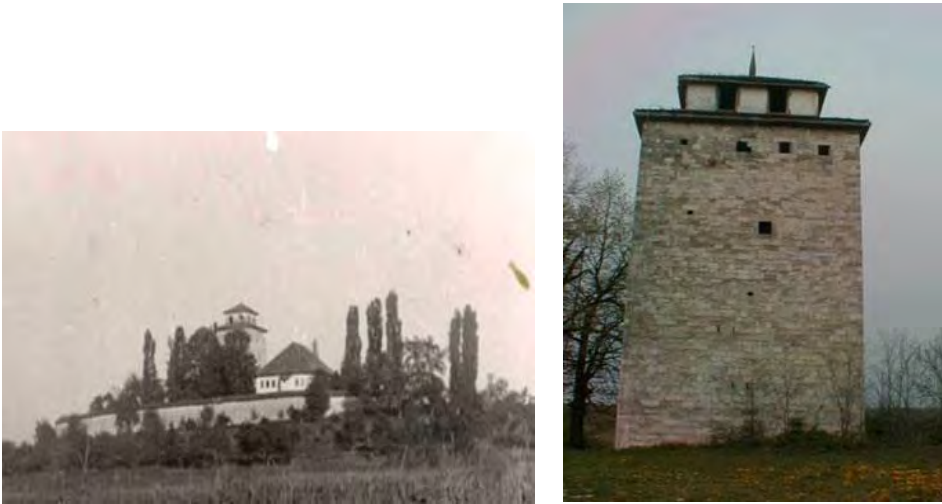
- Kula u Pilici (Zvornik)
- Ravna kula (Derventa)
- Kula Skocić (Zvornik – Bijeljina)
- Kula u Tabancima (Zvornik)
- Kula u Zoviku (Brčko)

Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika BiH je do 2012. godine stavila osam kula na listu nacionalnih spomenika i poduzela mjere za njihovu konzervaciju i zaštitu.⁵

Sl. 4. i 5: Kula Husejn-kapetana Gradašćevića u Gradačcu (preuzeto sa web sajta općine Gradačac)

⁵ Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika u BiH ; izvještaji, odluke, godišnjaci i isl.

Sl. 6. i 7: Gradašćevića kula sa avlijom i avlijskim zidovima u Bijeloj kod Brčkog (preuzeto sa web sajta Komisije/povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika u BiH)

2. Fadilpašića kula u Osmacima kod Kalesije

U procesu čiflučenja koji se u Bosni počeo odvijati sredinom 16. vijeka izrastao je *begovat* kao socijalna formacija koja je omogućila koncentraciju više imanja u vlasništvo jedne porodice. Dodatno bogaćenje begovskih porodica vršilo se i na druge načine a prije svega ženidbenim vezama, kupovinom, preuzimanjem posjeda od vlasti, korištenjem društvenog ugleda i statusa i sl. Tako je na prijelazu između XIX i XX vijeka stvorena najmoćnija i najuglednija begovska porodica u BiH, tj. porodica Fadilpašića (Šerifovića). U to vrijeme su posjedovali mnoge stambene objekte zajedno sa nekoliko kula u Sarajevu (lokalitet Bačeva) te kule u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni. Dvije kule u Sarajevu Fadil-paša Šerifović je oko 1850. godine dao porušiti te je od njih sagradio odžak na vrelu Bosne dok su ostale kule zadržane kao ishodne za nadziranje mnogobrojnih imanja u okolini Sarajeva te u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni.

Kulu u Osmacima porodica Fadilpašića vjerovatno nije nikada koristila za stanovanje niti kao ishodnu kuću (ljetnjikovac) jer su imali dosta kuća u Sarajevu. Ovu kulu su koristile subaše za nadziranje imanja a u narodu je naročito po zlu ostao upamćen Alijaga.⁶

Milenko S. Filipović je 1938. godine zabilježio ovu kulu koja je već tada bila u ruševnom stanju bez krova i spratova, a nakon završetka II svjetskog rata Mjesni narodni odbor Osmaci je donio odluku da se ova kula do kraja poruši a kamen iskoristi za nasipanje lokalnih puteva kao što je to urađeno sa Mušanovom kulom u Capardama

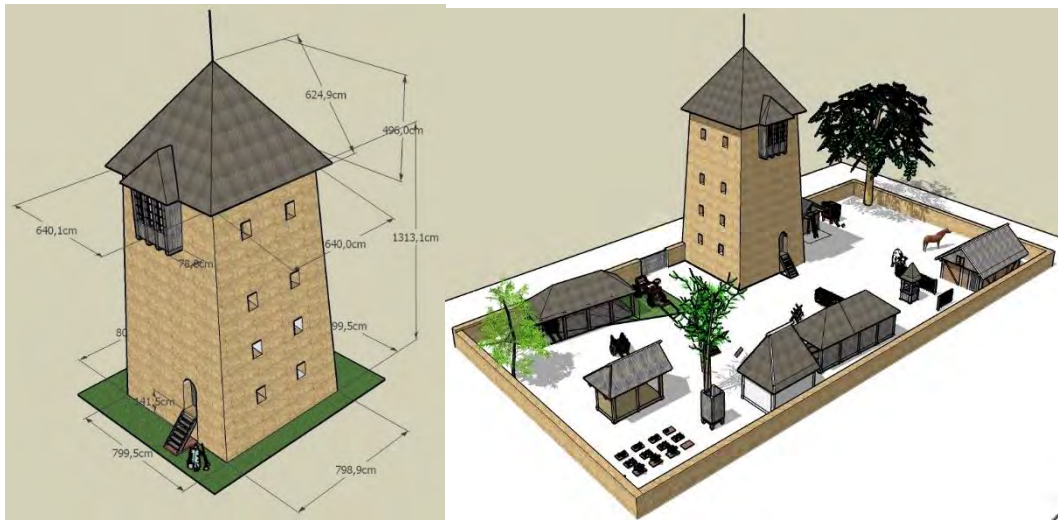
⁶ Enver Alić „Fadilpašića kula u Osmacima kao svjedok historijskih mijena u Gornjoj Spreči“, Časopis za kulturnu historiju Gornje Spreče ŠEHERDŽIK, godina II, br.2 dec.2009 god. str. 61. - 64.

za vrijeme austrougarske uprave kada je materijal iskorišten za gradnju pruge Tuzla-Zvornik.

Hamdija Kreševljaković u svojoj knjizi navodi primjer rušenja Fadilpašine kule u Osmacima kao jedinstven u novoj Jugoslaviji jer su već tada ove kule bile proglašene nacionalnim spomenicima kulture i stavljene pod zaštitu države tako da on smatra da Mjesni odbor u Osmacima vjerovatno nije znao za ovu odluku .

Enver Alić u časopisu „Šeherdžik“ daje detaljniji opis ove kule po sjećanju mještana tako da se na osnovu svega može sačiniti približna slika kule u svom izvornom obliku i sa pratećim pomoćnim objektima koji su vjerovatno uništeni mnogo ranije od same kule. Ne postoje nikakvi zapisi o dimenzijama i obliku kule niti su sačuvani bilo kakvi nacrti o objektu ali bi se arheološkim iskopavanjima vjerovatno mogle utvrditi dimenzije temelja. Zbog važnosti lokaliteta Kule koji i danas u narodu služi kao svojevrsni orijentir u prostoru ponovna izgradnja ove kule bi bila značajan podsticaj ovom vidu stanovanja ali i seoskom turizmu uopšteno.

Na osnovu sačuvanih kula u okruženju kao i nacrtu kula koje su odavno porušene te imajući u vidu veličinu imanja za čije potrebe je kula i sagrađena sačinjen je mogući izgled kule sa pomoćnim objektima koji su služili za boravak subaše ali i za obradu imanja i skupljanje ljetine sa tih imanja te njenu doradu i slanje u Sarajevo ili na neko drugo tržište.

Sl. 8. i 9: Perspektivni izgled kule i avlije; perspektivni izgled i veličina kule

Sl. 10. Tlocrt kule i avlije i vertikalni presjek kroz kulu

3. Kule kao individualne stambene kuće kod nas i u svijetu

U sjeveroistočnoj Bosni su do danas sanirane i sačuvane kula Husejn-kapetana Gradašćevića u Gradačcu i kula u Bijeloj. Kula u Gradačcu je kapetanska i imala je odbrambenu ulogu o čemu svjedoče veliki bedemi sa topovima, kamena tvrđava i stambena zgrada zalijepljena za kulu. Zbog drugih pomoćnih objekata u dvorištu ovo je u stvari bio odžak. Po uzoru na ovu kulu u zadnjoj deceniji je na lokalitetu Gračanice sagrađen stambeni kompleks porodice Širbegović. I ovaj kompleks je sagrađen na vrhu brežuljka sa pogledom na gračaničku kotlinu. Umjesto visokih bedema oko kompleksa je izgrađen potporni zid sa ogradom od crvenog kamena. Kula nije samostalna već izranja iz krova kuće i mnogo je manjih dimenzija. U gornjim spratovima se nalaze divanhane i uredi.

***Sl. 11. Kula porodice Širbegović u Gračanici;
Stambeni kompleks je izgrađen u tradicionalnom stilu i od prirodnih materijala a
središnji i najviši dio čini kula.***

Postoji još nekoliko primjera u sjeveroistočnoj Bosni gdje su na stambenim i stambeno-poslovnim objektima dodate kule svih oblika i dimenzija i različitih namjena ali isključivo kao dio kuće a ne samostalni stambeni objekat. U svijetu postoji mnoštvo primjera a u zadnje vrijeme je nastao i svojevrsni trend izgradnje stambenih kula od svih materijala i svih mogućih oblika. U radu su prikazane samo neke od njih.

***Sl. 12. i 13: Kuća „Cordoba“ od arh. Emilio Ambas i kuća od arm. betona (pruzeto sa
www.arquitour.com)***

Sl. 14. Kuća „Harpoon“ (stambena kuća od drveta)

Sl. 15. Kuća u Rijeci – uska i visoka kuća (kula) uslovljena uskom gradskom ulicom

Sl. 16. Kuća „Stripe“ arh. GAAGA

Sl. 17. Homebox -Han-Slawik

Sl. 18. Stambeno-poslovne kule "Tower II" u N. Beogradu (preuzeto iz časopisa Arhitektura, Beograd, 2012.)

Sl. 19. Silos pretvoren u stambenu Kulu (preuzeto sa www.graditeljstvo.rs)

Sl. 20. Kompleks Maison arh. Christian Pottgiesser; postavljanje malih vertikalnih kuća u vidu kompleksa

sve slike preuzete sa www.arquitour.com

Zaključak

Kule kao fortifikacijski objekti gradile su se od kako su nastali prvi utvrđeni gradovi u Mesopotamiji ali kule za stanovanje su rijetke u svijetu. U našim krajevima su bile mnogobrojne i poprimile su neka specifična regionalna obilježja. O njihovoj ljepoti i značaju najbolje svjedoče mnogobrojni toponimi jer u BiH ima preko četrdeset sela i zaselaka imenom *Kula*, trideset i jedno naselje zove se *Odžak*, četiri *Odžaci* i jedno *Odžačina* a nekoliko kula i odžaka je očuvalo i ime bivšeg gospodara, npr. Olakova Kula, Fazlagića Kula, Filipovića Odžak, Bandin Odžak itd.⁷

Od XVI vijeka kule su rušene u raznim ustancima, pobuni kmetova, napadima susjednih država, ratnim dejstvima, požarima ili od samih vlasnika a do danas ih je očuvano samo nekoliko i stavljene su pod zaštitu države kao nacionalni spomenici. Kule nisu bile ugodne za dugotrajni boravak u njima jer je bilo teško unositi pitku vodu, ogrjev i hranu na nekoliko etaža preko strmih merdevina, bilo je otežano odvođenje otpadnih voda, odvođenje dima i sl. Zbog toga je stanovanje u njima bilo uslovljeno samo bezbjedonosnim faktorima u nemirnim vremenima.

Danas tehnološki razvoj omogućuje ugradnju lifta za vertikalni transport te izdizanje vode i kanalisanje otpadnih voda do neograničenih visina čime stanovanje u kulama ponovo dobija sve više pristalica. Ohrabruje činjenica da je kula kao stambeni objekat sve prisutnija i u modernoj arhitekturi svijeta tako da je samo pitanje vremena kada će se početi graditi i u našim krajevima. Stanovanje na usamljenim kućištim, na rančevima i salašima postaje trend novih i bogatijih društvenih slojeva a oblik i veličina kule koja omogućava široke vidike na sve strane je još uvijek nezamjenljiv za predhodno navedeni oblik stanovanja. Pomiriti tradicionalno i moderno i prilagoditi kulu današnjim vremenima veliki je arhitektonski i graditeljski poduhvat a to pitanje se može aktuelizirati raznim konkursima i seminarima kao što je to urađeno u susjednoj Srbiji za seoske kuće ravničarskih, brdskih i planinskih područja.

Literatura:

- Alić Enver „Fadilpašića kula u Osmacima kao svjedok historijskih mijena u Gornjoj Spreči“, Časopis za kulturnu historiju Gornje Spreče ŠEHERDŽIK, godina II, br.2 dec.2009 god. str.61-64.
- Basler Đuro» Stari gradovi na Majeveci i Trebovcu» Muzej istočne Bosne, Tuzla 1980. god.
- Bejtć Alija, Spomenici osmanlijske arhitekture u BiH, Kultura stanovanja, str.280
- Bušatlić Ismet, Materijalna kultura: Kule i odžaci Elif, jan. - febr. 1992.

⁷ Kreševljaković Hamdija: "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, broj II, Sarajevo, 1954. godine.

- Čelić Džemal: "Arhitektura Gradačca i restauratorski zahvat na kuli Husein - kapetana Gradaševića", Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, broj II, Sarajevo, 1954. godine
- Kadić Dr. Muhamed, „Starinska seoska kuća u Bosni“, Biblioteka Kulturno nasleđe „Veselin Masleša“, Sarajevo 1967.
- Kamberović Husnija: "Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine", Hrvatski institut za povijest, 2003 god.
- Kamberović Husnija: "Zemljišni posjedi obitelji Fadilpašić" - prilog historiji bosanskih begova, Radovi-Zavod za hrvatsku povijest, 30, Zagreb 1997. g., str. 175 - 183
- Kreševljaković Hamdija: "Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini", Naše starine, godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, broj II, Sarajevo, 1954. godine
- Kreševljaković Hamdija: "Kapetanije u Bosni i Hercegovini", Izabrana djela I-IV, Sarajevo, 1991.
- Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika u BiH; izvještaji, odluke, godišnjaci i sl.
- Filipović S.Milenko „Prilozi etnološkom upoznavanju sjeveroistočne Bosne“, Sarajevo 1969. god.
- Moderna arhitektura u svijetu www.arquitour.com
- Truhelka Ćiro, „Naši gradovi, opis najljepših srednjovjekovnih gradova u BiH“, Sarajevo 1904. god.
- Vego Marko, „Naselja srednjovjekovne bosanske države“, Sarajevo 1957. god.